

ka perustavanlaatuisella tavalla valitsemamme käsitteet ja puhuvat muokkaavat ja luovat todellisuutta – myös kuvaa, joka muodostuu menneisyydestä. Tapa sulkea pois jokin historiallinen vähemmistö, kuten vaikkapa naissukupuoli, ei ole enää tämän päivän historian tutkimuksen etiikan mukaista.

Kaiken kaikkiaan maantieteellisesti ja ajallisesti laajalle ulotettu reformaatioajan tarkastelu on joka tapauksessa lukijan näkökulmasta kiinnostavaa ja äärimmäisen yleisivistävää. Kriittisistä huomioistani huolimatta olen yleisesti ottaen samoilla linjoilla atlasta arvioineen emeritusprofessori Robert Kolbin kanssa, jonka lausunnon suomen­nan tähän vapaasti: ”Yhtä lailla tutkijat kuin aloittelijatkin saavat selkeämmän käsityksen reformaatioista asettamalla reformaation paikat maantieteellisiin ja kronologisiin kehyksiinsä. Kyseinen teos on arvokas väline opettamiseen ja oppimiseen.”

SINI MIKKOLA, TEOL. MAIST.

NICHOLAS TERPSTRA
Religious Refugees in the Early Modern World: An Alternative History of the Reformation. Cambridge: Cambridge University Press 2015. 348 s.

Världen genomlever som bäst en flyktingkris som enligt många saknar motstycke i modern tid. De senaste siffrorna talar om drygt 65 miljoner människor på flykt. Förklarligt nog framstår då varje strävan att förstå flyktingkapet, dess orsaker och kännetecken, samt hur vi bör bemöta människor på flykt, som ytterst angelägen. Ett välkommet anorlunda bidrag till den betydande akademiska litteraturen på området utgör Terpstras historiska studie av

uppkomsten av religiöst flykting­skap som ett massfenomen under senmedeltiden och närmare bestämt från slutet av 1400-talet. Detta var en tid då europeiska länder började använda exil och landsförvisning för politiska syften i en takt som bara skulle komma att öka under de följande drygt tre århundradena. Fenomenet med exil och påtvungen migration var inte heller begränsat till Europa eller kristendomen.

För att forma en förståelse av det som ägde rum under denna tid tar Terpstra hjälp av ”kroppen” och därtill kopplad begreppslighet som en ”organiserande metafor”. ”Det som fungerade för den fysiska kroppen, fungerade för den sociala kroppen”. Medeltida tanke­gods om renhet, smitta, och rening omtolkades i relation till politiska och ekonomiska realiteter. Städer och länder hade länge velat framhäva sin religiösa karaktär och andliga renhet. I reformationens kölvatten skärptes denna tendens av att understryka enheten mellan politisk makt och ordning och tro. Det ledde till att de personer som inte delade samma tro inte enbart framstod som främmande, utan rent av som ”orena” och ”möjlig­en smittosamma”. Ett samhälle som ville tjäna Gud måste rena sig från dylika element. För de berörda personerna stod valet mellan konvertering eller exil.

Det var naturligtvis inte så att exil, förvisning och andra former av övergrepp på olik­­tänkande hade enbart en orsak. Politiska och ekonomiska orsaker var centrala. Likväl ägde legitimeringen ofta rum i en religiös språkdräkt. Terpstra lyfter här fram de kristnas, judarnas och muslimernas heliga skrifter, samt religionshistorien som centrala legitimerande diskurser. På grund av att de var – och är – ”elastiska” var de även väldigt inflytelserika. De gav lokala händelser en inramning som förlänade dessa skenet av att vara en del av en gudomlig historia och plan med det mänskliga livet och

historien. Inte överraskande auktoriserade detta religiösa institutioner vilka fick en viktig roll i att patrullera de nya gränserna och disciplinera dem som kränkte dessa gränser inifrån eller utifrån.

Begreppslighet med dess tydliga kroppsmetaforik ställdes i religiösa reformrörelserns tjänst och kom, som Terpstra noterar, att ”omska­pa Europa och världen under hela den tidigmoderna perioden”. En av Terpstras tankar är att eftersom rening var en så central aspekt av religiös reform, så står en av Reformationens startpunkter de facto att finna i judarnas förvisning från Spanien 1492. Han vill alltså genom sin bok även fördjupa förståelsen av Reformationen och lyfta fram aspekter som förbisetts. Han anser vidare att det att vi närmar oss Reformationen genom att fokusera på religiös förvisning och exil, och ”de temata renhet, smitta och rening som därmed rycker i förgrunden gör det möjligt för oss att utforska reformrörelser över kultur- och religionsgränser och som ett globalt fenomen”. Detta fokus är också en av de stora behållningarna med hans bok.

En stor del av boken analyserar inte desto mindre mer specifikt det som försiggick på den europeiska kontinenten under århundraden ifråga. I fokus för kapitel ett står den europeiska tolkningen av Kristi kropp som tredimensionell, som Jesu fysiska kropp, Kristi andliga kropp, och den sociala kroppen (*Corpus Christianum*). Terpstra redogör för hur ideal som renhet inver­kade på människornas och samfundens självbild och på vad man såg som interna alternativt externa hot mot denna kropp i dess olika dimensioner: Islam och turkarna; heretiker, häxor och judar; inomkyrklig splittring och korruption; samt den Guds dom som tog sig uttryck i pest och naturkatastrofer. Vid behandlingen av föreställningen om Kristi kropp som en social kropp lyfter Terpstra fram hur denna föreställning i senmedeltiden aktualise-

rades, inskräpades och firades, exempelvis genom olika sociala ritualer.

I kapitel två analyserar Terpstra sedan fyra av de sätt på vilka européerna försökte värna om Kristi kropp, rena den och skydda sig mot hotande faror: "frånskiljande", "internering", "förföljelse" och "fördrivning". Åtgärderna skilde sig åt beroende på vilken form hoten tog sig och vilka grupper av människor det handlade om, t.ex. konvertiter som man misstänkte att i smyg fortsatte praktisera sin tidigare tro. Under olika tidsperioder såg åtgärderna också olika ut. Terpstra konstaterar att det ofta var samhällets religiösa och politiska elit som var pådrivande, snarare än massorna.

Kapitel tre innehåller sedan en analys av konkreta livsöden och erfarenheter av exil, flyktingskap och martyrskap och ger en mer mångfasetterad bild av vad det handlade om. Det rörde sig inte alltid om regelrätt utvisning, utan människor lämnade länder frivilligt – till och med med det gamla hemlandets uttryckliga stöd – eller blev förflyttade, alternativt internerade, både inom och utom landets gränser till följd av politisk realpolitik. Människor flyttade också av helt andra än uttryckligen religiösa skäl. Samtidigt såg de som gick i exil det ibland också för egen del som en chans att värna om trons och gemenskapens renhet. Det förtryck de hade fått erfarit i sina forna hemländer riktade de nu själva mot andra eller/och mot orena medlemmar inom den egna gruppen. Som exempel på grupper som formulerade sin exilerfarenhet i en mycket explicit religiös språkdräkt och internaliserade den som en avgörande del av den egna identiteten nämner Terpstra den engelska puritanerna. Likaså upplevde många av den historiska periodens centralgestalter perioder av religiös exil och detta kom att influera deras tänkande.

De många flyttningsrörelserna omskapade även den sociala geografin. Det uppstod diasporasam-

hällen runt om i Europa och på andra kontinenter, liksom ghetton som en följd av landsintern förflyttning. Vissa orter blev särskilt välkända som tillflyktsorter för migranter, såsom Saloniki, Genève, Venedig och Istanbul. Terpstra jämför åtta platser till vilka människor på flykt och exilsökande sökte sig, och hur dessa städer på olika sätt hanterade situationen, samt hur detta påverkade den sociala och ekonomiska utvecklingen i dessa städer.

Kapitel fyra utgör så ett närmare studium av tre allmänna teman i det religiösa tänkandet under tidsperioden, av hur det förändrades, samt påverkade praxis och bidrog till att definiera "insiders" och "outsiders". De tre teman som Terpstra behandlar är initiering, närvaro och auktoritet. Konkret handlar det om hur människor blev del av religiösa gemenskaper och samfundskroppen eller alternativt ställdes utanför dessa, hur man uppfattade relationen mellan gudomlig transcendens och fysisk verklighet och Guds närvaro i denna tid, samt vilken roll religiös skrift spelade inom olika samfund och vem fick tolka dem och därigenom uppställa måttstockar som det gällde att leva i enlighet med. För en teologiskt bevandrad läsare är presentationen i detta kapitel delvis kanske något ytlig. Men å andra sidan för Terpstra bland annat en intressant diskussion om hur "charity" praktiker uppfattades som redskap för reform, disciplin och bestraffning av olika utsatta och marginaliserade grupper, och inte bara för omsorg. Detta gav upphov till nya institutioner och former av byråkrati, och det uppstod en marknad för nya aktörer.

I kapitel fem identifierar Terpstra slutligen innovationer, tankegods och praktiker som uppstod på 1400- och 1500-talen och som när vi kommer till 1600-talet hade blivit normerande för det religiösa och samhälleliga livet. Han sätter fokus på verktyg som tryckpressen och dess roll när det gällde att

sprida religiöst tankegods i form av bland annat traktat och pamfletter. Likaså lyfter han fram katekesernas och bekännelsernas roll som identitetsskapande. Han pekar på hur det religiösa ledarskapet professionaliserades och befullmäktigades inom de nya samhällen som växte fram. Han diskuterar även hur religiösa gudtjänstrum och andra religiösa byggnader och institutioner renades, renades och omformades som en följd av reformrörelser inom såväl kristendom, judendom och islam, och hur gudstjänsthus, skolor, arbetshus etcetera på ett mångdimensionerat sätt bidrog till att inskräpa den egna religiösa identiteten och den egna trons överlägsenhet. Slutligen lyfter Terpstra också fram hur människor på flykt och i exil betjänade sig av religiöst tankegods, myter, bilder och berättelser för att skapa en meningsfull förståelse av den egna situationen, samt hur denna förståelse förmedlades vidare.

Terpstra är noga med att understryka den mångfald av positioner som existerade och hur försök till förvisning och disciplinering också motverkades och ignorerades. Han ser dock de konkreta exemplen på motstånd, tolerans och kanske snarast pragmatisk samexistens, som undantag. Under den tidsperiod han undersöker blev konfessionell exklusivitet normen, även om den inte tog sig direkt samma uttryck inom islam och judendomen som inom kristenheten. "Konfessionalism normaliserade och legitimerade religiös olikhet, och formade folks förväntningar på sig själva och på andra." Konfessionaliseringen var inte omedelbar men bidrog i det långa loppet till att skapa officiella berättelser och legitimera officiell statlig politik som hade en disciplinerande inverkan på befolkningen och de som uppfattades som "den Andre". Och i sin sammanfattning kopplar han ihop "konfessionell tribalism" och dess mekanismer även med mer nutida skeenden.

Terpstras bok är rik på detaljer. Den spänner ett antal teman, århundraden och kontinenter. Stundvis är det inte så lätt för läsaren att följa den röda tråden. Samtidigt ger det ett klart mervärde att Terpstra så gott som genomgående redogör för hur religiöst flyktingskap och annorlundaskap uppkom, formades, förstods och hanterades såväl inom judendom och islam som inom olika kristna samfund. Som läsare noterar man inte bara att det inom samtliga samfund förekom tankegodar och praktiker som spädde på gränsdragningar och konflikter. Det är också spännande att läsa om den flexibilitet, inte sällan på politiska pragmatiska grunder, som kännetecknade samröret mellan (religiöst) olika länder och religiösa samfund, och likaså präglade individens försök att finna sin plats och forma sin religiösa identitet i gränssnitten mellan olika trosriktningar.

PAMELA SLOTTE, DOC.

ROBERT KOLB, IRENE DINGEL & L'UBOMIR BATKA (ED.)

The Oxford Handbook of Martin Luther's Theology. Oxford: Oxford University Press 2014. 662 s.

Martti Luther (1483–1546) on kolmas historian henkilö, joka on saanut kunnian olla uskonnon ja teologian alan *Oxford Handbookin* aiheena. Lutheria aiemmin oma käsikirja on omistettu vain Søren Kierkegaardille sekä Maksimus Tunnustajalle. Suurin syy Luther-käsikirjan julkaisuun on reformaation 500-vuotishlavuosi 2017, kuten kirjan toimittajat johdannossa toteavat.

Toimittajien mukaan Luther-käsikirja eroaa muista vastaavista teoksista siinä, ettei se pyri luomaan historiantutkimuksellisesti orientoitu-

nutta kuvaa reformaattorin urasta. Sen sijaan jokainen artikkeli keskittyy erittelemään yhtä, valikoitua puolta Lutherin ajattelusta. Tarkastelu sidotaan kuitenkin historialliseen kontekstiinsa ja kukin kirjoittaja esittelee myös aiheesta aiemmin tehtyä tutkimusta. Nykyisen Luther-tutkimuksen kokonaisuudessa tavoitteet eivät ole uniikit. Hyviä esimerkkejä artikkelikokoelmista, joissa on samankaltainen näkökulma kuin Luther-käsikirjassa, ovat Pekka Kärkäisen toimittama *Johdatus Lutherin teologiaan* (2001) sekä Olli-Pekka Vainion toimittama *Engaging Luther: A (New) Theological Assessment* (2010). Arvioin seuraavassa Luther-käsikirjaa sekä yleisesti että nostamalla esiin joitakin artikkeleita.

Käsikirja koostuu seitsemästä osiosta, joissa on yhteensä 47 artikkelia johdannon ja loppusanojen lisäksi. Teoksen lopussa ovat käsikirjan luonteeseen kuuluvat asiasanat, jossa selvitetään lyhyesti keskeisten käsitteiden sisältö, sekä hakemisto. Kirjoittajina on ansioituneita Luther- ja reformaatioajan tutkijoita. Teos on kaiken kaikkiaan kohtalaisen tasalaatuinen, mikä kertoo paitsi kirjoittajien asiantuntemuksesta myös toimittajien ammattitaidosta. Toki artikkeleiden välillä on eroja – toiset ovat katsauksenomaisia ja kevyesti nootitettuja, kun taas toisten syvälinen analyysi perustuu tarkasti merkittävihin lähdeviitteisiin. Jotkut artikkelit ovat metodologisia kuin toiset: osa tutkijoista pyrkii valottamaan Luther-tutkimuksen luonnetta yleisesti aiheensa kautta, osa käsittelee yksinomaan aiheensa asiasisältöä. Iloinen yllätys lukijalle on se, miten vähän päällekkäisyyksiä artikkelien sisällöissä on. Jotkut teemat toistuvat luonnollisesti useammassakin tekstissä, mutta ikävää toistonomaisuutta lukukokemukseen ei silti tule.

Ensimmäinen, Lutherin elämää käsittelevä osio sisältää vain yhden artikkelin, vanhempi lehtori Charlotte Methuenin kirjoittaman elämäkertan. Ratkaisu on toimiva, sillä

elämäkerta pohjustanee riittävällä tavalla myös asiaan perehtymättömälle lukijalle Lutherin elämän keskeiset taitekohdat. Artikkelit on lyhyt ja ytimekäs kuvaus Lutherin elämän keskeisistä vaiheista ja se etenee kronologisesti lukuun ottamatta perhe-elämää kuvaavaa lukua. Tendenssi erottaa Lutherin yksityiselämä hänen uransa kuvauksesta ei ole uusi vaan se on toistunut muissakin Lutherista kirjoitetuissa elämäkertoissa. Methuen on hyödyntänyt artikkelissaan suurimmalta osin Martin Brechtin kolmiosaista Lutherin biografiaa, toisinaan jopa siinä määrin, että teksti vaikuttaa paikoin enemmän Brechtin tutkimuksen lyhennelmältä kuin itsenäiseltä tutkimusartikkelilta.

Kirjan toinen osa luotaa Lutherin ajattelun keskiaikaisia juuria. Sen keskeinen kysymys on yhtäältä Lutherin ajattelun jatkuvuus suhteessa keskiaikaiseen perintöön ja hänen omiin lähtökohtiinsa, toisaalta hänen näkemystensä uraauurtavuus. Professori Theodor Dieter toteaa artikkelissaan: "Lutherin ymmärtäminen myöhäiskeskiaikaiseksi teologiksi on kaikkea muuta kuin itsestään selvää, sillä hänet on usein nähty kokonaan uuden teologisen alueen löytäjänä" (s. 31). Teoksesta välittyy kuitenkin nähdäkseni kaiken kaikkiaan se kuva, että tämän päivän Luther-tutkimuksessa huomioidaan kiitettävästi sekä ne perinteet, joihin Luther liittyi, että hänen ajattelunsa omintakeiset piirteet. Kysymys Lutherin teologian perinteisyydestä tai sen uutuudesta suhteessa aiempaan on tuotu esiin erityisesti viimeisessä artikkeliparissa. Emeritusprofessori Gerhard Müller painottaa artikkelissaan "Luther's Transformation of Medieval Thought: Discontinuity and Continuity" Lutherin uusia näkökulmia, ja professori Volker Leppin puolestaan Lutherin ajattelun jatkuvuutta tekstissään "Luther's Transformation of Medieval Thought: Continuity and Discontinuity". Kirjan toinen osa on kokonaisuudessaan oivallinen ja johdat-